

УДК 811.161.2'36'37

А. П. Романченко

ФУНКЦІЇ КВАНТИТАТИВНОЇ НЕРІВНОСТІ ТА АДЕКВАТИВНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті йдеться про дві функції зони компаральності, про семантичні типи квантитативної нерівності та засоби їх вираження в межах функціонально-семантичного поля компаративності.

Ключові слова: порівняння, функція, компаратив, семантичний варіант.

Speesh goes in article about functions of zone of comparality, semantic variants and means of expressions in functional-semantic field of comparativity.

Key words: comparison, function, comparative, semantic variants.

Семантичною основою ступенів порівняння є кількісна оцінка міри ознаки. Безумовно, параметр міри притаманний не будь-якій ознаці, а тільки такій, яка допускає кількісні зміни. Динамічна ознака передбачає градування. Хоч градуваність і є необхідною умо-

вою зміни за ступенями порівняння, проте недостатньою. Так, Е. Сепір вважає, що градуватися може все, що допускає квантифікацію: предмети, дії, ознаки предметів і ознаки дій [11:44–45]. Однак, аналізуючи категорію ступенів порівняння, щоразу зауважують, що змінюватися за ступенями порівняння можуть тільки якісні прикметники, співвідносні з ними прислівники і слова категорії стану.

У наукових працях неодноразово зазначалося, що ступені порівняння теоретично можливі від будь-якого якісного прикметника. Найновіші дослідження свідчать про те, що ступені порівняння можуть утворюватися не від усіх якісних прикметників. Із 8 300 власне-якісних прикметників, зафіксованих “Словником української мови” в 11-ти томах, лише половина здатна утворювати ступені порівняння [5: 9].

Квантитативну нерівність у сучасній українській мові виражають грамеми вищого ступеня порівняння. Семантика компаратива окреслюється як відносна різниця між двома порівнюваними предметами за ступенем притаманної їм ознаки. Така різниця конкретизується у двох варіантах: перевищення стандарту і недосягнення стандарту. Перевищення та недосягнення стандарту фіксують некореферентні і кореферентні компаративи. Некореферентними є компаративи за умови порівняння різних предметів чи явищ, напр.: *Вечорами заходитиму — вони для мене такі довгі, а ночі ще довші...* (О. Коломієць). Кореферентними є компаративи, якщо порівнюється той самий предмет у різні моменти часу та/або в різних умовах, тобто об’єкт і стандарт порівняння збігається, напр.: *...зелено-сонячний світ не зникав і вночі, лиш набирав інших барв, ставав щільнішим, насиченішим...* (П. Загребельний).

Квантитативна нерівність характеризується певними семантичними підтипами.

Перевищувальний компаратив констатує більшу міру вияву ознаки в одного її носія порівняно з іншим. Цей семантичний підтип реалізується за умови порівняння двох різних предметів. Значення перевищення ознаки стосовно типової ознаки називають нормативно-градуальним [12], релятивно-перевищувальним [4], об’єктним [2]. Нерівність ознак їх носіїв виражає компаратив у таких висловленнях: *Він — один з багатьох таких ешелонів; женуть вони отак божевільним темпом через глуху ніч і крізь ще глухіший Сибір, оповиті таємницею...* (І. Багрянний); *Дивне щастя і ще дивніша воля, отримана такою ціною* (П. Загребельний). Особливістю названого семантичного підтипу є наявність у реченні звичайного прикметника, який називає ознаку

першого предмета, і грамеми вищого ступеня порівняння в прикметника, який називає ознаку другого предмета.

Нерівність ознак двох різних предметів також виражають речення, у яких використано тільки форму компаратива: *...перехиливши питво, пішов на другу, холоднішу половину хати...* (М. Стельмах); *Федорові своєму передайте, боротися з ним не буду, він сильніший* (О. Коломієць). Рідкісним випадком перевищувального компаратива є конструкція, у якій порівнюються різні ознаки за мірою їх вияву в того самого носія: *Чомусь більше суворий, аніж веселий* (О. Гончар).

Точковий компаратив вказує на більшу міру вияву ознаки в того самого її носія в певний момент порівняно з іншим періодом (найчастіше — порівняно з минулим). Нерівність ознаки того самого предмета в різні моменти часу називають суб'єктним, оскільки в такому разі йдеться про порівняння, пов'язане лише з одним суб'єктом, ознака якого подається в часовій перспективі [2].

Два різних стани того самого суб'єкта відділені певним часовим інтервалом: *Ваша величність, ви сьогодні ще прекрасніші* (П. Загребельний); *Ще в більшому відчаї будуть вони завтра, коли від'ясніє ніч своїми місячними серпанками...* (О. Гончар). На різницю в часі вказують слова з темпоральним значенням: *сьогодні, вчора, завтра, зараз*.

Певним часовим інтервалом або різними умовами відділені два різних стани того самого предмета в реченнях із сполучником *ніж*, напр.: *Стан — гірший, ніж під час чуми* (В. Барка); *Взагалі роль кожного бійця в гірських умовах виростала набагато більше, ніж це було в умовах рівнин* (О. Гончар).

Процесний компаратив виражає поступову зміну інтенсивності ознаки: зростання, спадання або чергування зростання і спадання. Процесний підтип характеризують як релятивно-динамічне значення компаратива. Компаратив набуває такого значення після зв'язок і десемантизованих дієслів *бути, ставати, робитися* тощо [4:40]: *Він наче аж постарів, глухішим став голос* (О. Коломієць). Такого ж значення надають компаративу інтенсифікатори *ще/іще*: *...стала ця жінка тепер для нього ще загадковішою і неприступнішою* (П. Загребельний); *...він постає між ними в ще привабливішому світлі, стає для кожного з них ще дорожчим* (О. Гончар). Ретроспективні інтенсифікатори вказують на те, що розрив у мірах вияву ознаки незначний [3:11], що в попередній момент часу об'єкт мав певну ознаку, але меншою мірою. Тривалість може підкреслюватися словами *все, з кожним днем* або повтором компаратива.

Нормативний компаратив реалізується в конструкціях, у яких об'єкт порівняння і стандарт порівняння — це той самий предмет. Таке значення компаратива називають релятивно-нормативним [4:40]. Імпліцитна норма ознаки, визначена пресупозиціями суб'єкта мовлення, є основою порівняння в подібних конструкціях із згаданим компаративом: *А тобі, Данилку, десь треба безпечнішого місця шукати* (М. Стельмах). До цього семантичного підтипу відносимо висловлення, у яких компаратив має значення “узагальненого перебільшення” [12:73]: *О, будь обережніший...* (О. Гончар).

Нормативний компаратив може реалізуватися в конструкціях із сполучником *ніж*: *Ніч випала холодніша, ніж звичайно, — з вологістю і пронизливим вітром...* (В. Барка); *Христина довше, аніж треба, розглядає одяганку, а мати довше звичайного мовчить...* (М. Стельмах). На типовість ситуації вказують слова *звичайно, звичайний, треба, зазвичай*, використовувані в підрядній частині прикомпаративно-об'єктних складнопідрядних речень нерозчленованої структури.

Компаратив, який вказує на більшу міру вияву ознаки у зіставленні не з одним якимось предметом чи особою, а з певною їх сукупністю [3:11] має значення не стільки порівняльне, скільки видільне: *А чого ви, тату, й досі не спите? — жаліє старого тендітніший серед братів Данило* (М. Стельмах). Видільне значення неможливе для аналітичних форм компаратива.

Абсолютну нерівність виражає компаратив, який переважає мірою вияву ознаки невизначено велику або неосяжну сукупність. Вона реалізується в прикомпаративних складнопідрядних реченнях нерозчленованої структури із сполучником *ніж*, де стандарт порівняння названо словом *будь-де*: *...усе в цьому краю таке соковите, таке зелене: зеленіше, ніж будь-де!* (О. Гончар); *До речі, у Каноссі прекрасні парлаторіуми. Ліпші, ніж будь-де* (П. Загребельний).

Два останні семантичні підтипи квантитативної нерівності характеризуються наявністю показників множини об'єктів порівняння або часових чи просторових меж, у яких відбувається порівняння, типу *в районі, у світі, в Україні, ніж будь-де*.

Аналітичні форми компаратива так само можуть виражати перевищувальну нерівність, процесну нерівність тощо, напр.: *Два роки без живого діла... зробили графа ще більш різким у своїх судженнях про вищий світ і ще більш упертим в прагненні до високої влади* (П. Загребельний); *Повернувся він ще більш упрілий, чимось дуже заклопотаний...* (О. Гончар).

Таким чином, до некорелативних компаративів відносимо ті, які реалізують значення перевищувальної нерівності. Значення процесної, точкової, нормативної, видільної та абсолютної нерівності виражають корелативні компаративи.

Під адеквативністю розуміємо значення компаратива, що вказує на більшу міру вияву ознаки в одного її носія порівняно з іншим, якому притаманний вищий ступінь конкретної ознаки [1: 210] і який є стандартом порівняння та займає правобічну позицію в компаративній структурі.

В основі порівняння лежать відношення роз'єднання, протиставлення. Предмет, який підлягає порівнянню, потрібно протиставити порівнюваному предметові. Цей протиставлений об'єкт у давніх мовах стояв у певному відмінку. В індоєвропейських мовах це був Ablativ, а в слов'янських мовах відмінком порівняння є Genetiv. Із часом відмінок порівняння втратив свою чіткість, тому й підкріплюється прийменниками і сполучниками. У російській мові відмінок порівняння є продуктивним, в українській мові фіксується заміна відмінка порівняння конструкціями з прийменниками *від/од* чи сполучниками *ніж/як* (у значенні *ніж*).

Конструкції з агентом порівняння у формі родового відмінка в сучасній українській мові функціонують досить рідко, оскільки вони є або застарілими, або розмовними. Родовий відмінок як агент порівняння закріпився за певним колом якісних прикметників, які означають якості, що сприймаються безпосередньо органами чуття, а також виражають загальну емоційну оцінку, внутрішній стан істоти, якості її характеру, розумового складу, вікові ознаки, розмір предмета чи об'єм, напр.: *Експедиція їхня тоді розбрелася по острову, а там лобода татарська вища тебе (О. Гончар); Це не любов, а неясна тривога материнства приходила до неї раніше любові (М. Стельмах); ... кохання світило мені яскравіше сонця... (О. Коломієць).*

Агентів порівняння може бути й кілька або один і той же агент може мати різні властивості, напр.: *Розлога вербо, чому ти мені Миліша дуба, клена і берізки? (В. Симоненко); ... крадене щастя щедріше чесного... (М. Стельмах).* Зрідка агент порівняння має при собі поширювача, який його уточнює: *Не раз іще гостей з звірячими очима, що гірше татарви часів перегорілих, чекатиму до себе (М. Хвильовий).* Безприйменникова конструкція розглядається сучасною мовною свідомістю лише як своєрідний різновид прийменникової [3:11].

Компаративи в таких реченнях характеризуються модифікацією якісної ознаки в бік її інтенсивності або послаблення кількісного вияву. Порівняння як процес асоціації за подібністю і відмінністю передбачає зіставлення предметів та явищ за ступенем інтенсивності вияву ознаки в кожному з них [7:11]. Таку співвідносну міру ознаки відтворюють грамами вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників. Природа ступеня порівняння полягає не лише в називанні ознаки, але й у вказівці на її кількісну визначеність, конкретне значення якої усвідомлюється тільки порівняно з іншим предметом, що має цю ознаку з іншим кількісним виявом.

Характерною особливістю речень із граменою вищого ступеня порівняння є наявність прийменника *від*, який вводить вказівку на агент порівняння. Агент порівняння у формі родового відмінка з прийменником *від*, як правило, не поширюється, а основою порівняння є прикметники на позначення зовнішніх чи внутрішніх властивостей, напр.: *Схоже на те, що слова були дурніші від думок (М. Стельмах); А вже змученість, дужча від нещастя, закрила її повіки (В. Барка)*. Іноді поширювач агента порівняння підсилює уточнення кількісного вияву ознаки: *Комарі ніколи не з'їдять його, бо він дуже великий і в сто разів сильніший від усіх комарів, що живуть на нашому болоті (В. Симоненко)*.

Із метою підсилення емоційності, переконання адресата, впливу на нього, мовець може вживати оказіональні форми прикметників, які позбавлені власне морфологічних і словотвірних засобів вираження міри та супровідних конотацій: *Та я тверезіший від вас усіх тверезих! (О. Коломієць); Залоскотаний тигр мертвіший від мертвого (Остап Вишня)*. У процес ступенювання в поетичному мовленні шістдесятників, як зауважує Л. А. Семененко, втягуються якісні прикметники неповної парадигми, відносно-якісні і відносні прикметники, займенникові і порядкові прикметники, а також іменники [9; 10]. Суть категорії співвідносної інтенсивності “пов’язана з активізацією експресивно-конотативного потенціалу мовної одиниці, а за умови використання маркованих словоформ як конститuentів цієї категорії значно збільшується можливість передачі адресантом суб’єктивно-емоційних інтенцій” [8:115].

Первинним за походженням і стилістично маркованим є прийменник *од*, що досить рідко функціонує в аналізованих компаративних синтаксемах, напр.: *Що є чутніш од пісні перемоги! (П. Тичина); Воля в нас міцніш од сталі-криці, і коріння наше — тільки у землі (П. Ти-*

чина). Залежно від інтенції адресанта, від ситуації мовлення така конструкція набуває відтінку урочистості, піднесеності або має відтінок зниженості. Інтерпретуючи те чи інше висловлення, адресат декодує його, враховуючи конситуацію спілкування.

Із таким же значенням у мовленні функціонують компаративні синтаксеми з прийменником *за* та знахідним відмінком іменника/займенника, іноді з прийменником *над* у сполученні із займенником *весь* у формі середнього роду в знахідному відмінку (*І правда, що на лихо собі дістав я цього наперстка — і все ж таки він дорожчий мені над усе на світі (І. Кочерга)*). Прийменник *від/од*, який сполучається з іменником у родовому відмінку, та прийменник *за*, який поєднується з іменником у знахідному відмінку, виступають у таких конструкціях як однакові за значенням і приблизно однакові за частотністю вживання, проте відрізняються стилістично. Стилiстична відмінність таких синтаксем полягає у виразному відтінку розмовності, напр.: *Стихія води, страшніша вона за вогонь... (О. Гончар); Моя Ластівка прудкіша за вітер (О. Коломієць); Ти дурний, а вважаєш себе розумнішим за сім мудреців П. Загребельний*). Як зазначає Ю. О. Карпенко, це новіші конструкції, які замінили собою порівняльні конструкції з родовим відмінком без прийменника [3:11].

Адресант має змогу за необхідності підсилювати значення адекватності. Виокремимо кілька способів такого підсилення порівняння на тлі протиставлення. Найпростішим сенсibilізатором є підсилювальна частка *ще*: *... собі ж запримітив у далекій Лісничівці коло Дніпра дівчину ще вродливішу за Ясеневу доньку... (П. Загребельний)*. Лінійна контактна сенсibilізація виявляється при парцельованому повторі компаратива: *Збагніть, що заступ сильніший за меч!.. Сильніший!.. (О. Коломієць)*. Підсилення емоційної оцінки досягається адресантом за допомогою використання кількох однотипних конструкцій: *Імператриця сягнула найвище за всіх і самотніша за всіх (П. Загребельний)*. “Піком” сенсibilізації в аналізованих синтаксемах із кута зору адресанта є використання однокоренових слів: *Та Іван Антонович сам хитріший за всіх хитрих (О. Гончар); Зліший за зло. Ненависніший за ненависть (П. Загребельний)*.

Функцію адекватності виражає компаратив у складнопідрядних реченнях із підрядними прикомпаративними, які виражають несхожість предметів, їх розбіжності. Семантична сфера таких синтаксем “окреслена досить чітко й вузько — несхожість, відмінність, більший чи менший вияв певної ознаки в об’єкті порівняно із суб’єктом”

[6:15]. Існує думка, з якою не можна не погодитися, що конструкції із сполучником *ніж* відрізняються від прийменникових тим, що в них підкреслюється однорідність предметів, ознаки яких порівнюються. Зіставлення тут ніби вишиковується в одну лінію, стає більш чітким і категоричним [3:11], напр.: *А в них населені пункти, здається, рідші, ніж у нас на Донбасі (О. Гончар)*. У подібних конструкціях встановлюється не просто аналогія між порівнюваними предметами, а й ступінь аналогічності.

Аналізовані речення виникли для синтаксичного вираження компаративного потенціалу граматичної категорії вищого ступеня. Форми вищого ступеня порівняння утворюють якісно-означальні прислівники, прислівники міри і ступеня, слова категорії стану та прислівники місця і часу. Напр.: *І правда про людину... існує довше, ніж сама людина (П. Загребельний)*; *Для митця невдоволення собою — скоріш норма, ніж відхилення (О. Гончар)*.

Смисловий елемент зіставлення може підсилюватися вживанням інтенсифікаторів типу *значно, набагато, незмірно, ще, удвічі, у два рази, у стократ* та ін., напр.: *... Квіти часто нам говорять втричі більше, ніж слова (В. Симоненко)*; *Ця шкіра коштує рівно в п'ятдесят раз дешевше, ніж ота маленька соболина (І. Багряний)*; *Проте даму тут обіймають далеко серйозніше, ніж у вальсі... (В. Підмогильний)*.

Прикметники у формі вищого ступеня порівняння дають змогу логічно виділити предмет, з яким щось порівнюється або зіставляється. Особливо відчутне логічне акцентування об'єкта порівняння в тому випадку, коли іменник називає предмет, який є постійним носієм ознаки, названої прикметником/прислівником, або є несумісним з ознакою, яку той виражає. Напр.: *...соняшники палахкотіли яскравіше, ніж тканиня на ризах... (В. Барка)*; *Мирон Данилович відчув, як він опинився дичиною в міцніших, ніж залізо, тенетах запідозрення (В. Барка)*.

Агент порівняння може вводитися за допомогою сполучників *як* (у значенні *ніж*), *чим, аніж*, два останніх з яких мають розмовний відтінок, “з-за якого іноді прозирає і емоційна підкресленість” [3:11], напр.: *А це сало, воно добріше, чим куповане (О. Коломіць)*; *Та ж успіхи всі в нас — сильніші, як бурі... (П. Тичина)*. Такі синтаксисми функціонують набагато рідше. Зрідка в мовленні наявна альтернативна ознака у формі вищого ступеня порівняння: *Отак і в сон щасливо влітала дівчина, де все було кращим або страшнішим, аніж у житті (М. Стельмах)*.

Серед виявлених випадків сенсифікації впливу адресанта на адресата для вираження функції адеквативності виокремимо такі: 1) уживання компаратива, який підсилює ознаку, названу раніше (*Вона (золота нога) важка для носіння. Ще важча, ніж служба в імператора... (П. Загребельний)*); 2) нагромадження кількох компаративних синтаксем (*Імператорові доводиться любити більше замки, ніж ситі города, воїнів більше, ніж купців, битви більше, ніж мир (П. Загребельний)*); 3) уживання експресивних оказіональних форм, утворених від прикметників, які не піддаються кількісним вимірам (*Від Чорного до Білого моря рядовішого, ніж я, не можна було знайти (О. Коломієць)*; *Був якийсь незримий зв'язок між знахідкою і почуттями хлопця, через що річ видавалася поглядові значно справжнішою, ніж довколишність... (В. Барка)*).

Найвиразнішими, але досить рідкісними є випадки, коли стандарт порівняння має яскраво виражену ознаку, міру якої все ж таки перевищує ознака об'єкта порівняння, напр.: *Воля в нас міцніша од сталікриці, і коріння наше — тільки у землі (П. Тичина)*; *Ой невістко наша жаданна... Ти ж нам солодша від меду. Йди до нас, голубко, на беседу. Ти ж нам ясніша за свічку... (І. Кочерга)*.

Стандартом порівняння можуть бути два поняття, напр.: *Він вибрав владу, бо вища за повноту життя й усміх жони гідність володаря (П. Загребельний)*. Основа порівняння в таких конструкціях, як правило, одна, рідко — дві: *В усьому Дорохтей був обережніший і скупіший за батька... (М. Стельмах)*. При компаративі можуть використовуватися певні конкретизатори, які вказують переважно на вік, розмір, напр.: *Що з того, що він у неї другий чоловік, що з того, що вона старша за нього на п'ять років... (М. Стельмах)*; *Євпраксія, хоч молодша за Генріха вдвічі, та й то відчувала, що ще день-два і вона не винесе більше урочистостей... (П. Загребельний)*; *Коли чоловік старший за жінку на якийсь там десяток з хвостиком, то це ще ніякий не дядько (М. Стельмах)*.

Отже, функція адеквативності реалізується в синтаксичних конструкціях, характерною особливістю яких є наявність при графемі компаратива службових слів *від, за, ніж* та синонімів, які вводять вказівку на агент, що є стандартом порівняння, або наявність іменника / займенника в родовому відмінку без службових слів.

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М.: Сов. энциклопедия, 1966. — 607 с.

2. Ильенко С. Г. О значении простых форм степеней сравнения прилагательных в современном русском литературном языке // Ученые записки

Ленинградского педагогического института им. А. И. Герцена. — Л., 1957. — Т. 130.

3. Карпенко Ю. О. Ступені порівняння прикметників в українській мові // Українська мова в школі. — 1960. — № 1.

4. Качура О. В. Ступенювання ознаки предмета в семантико-функціональному аспекті // Мовознавство. — 1991. — № 1.

5. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння у граматичній системі української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1998. — 21 с.

6. Марчук О. І. Структурно-типологічні параметри порівняльних конструкцій в ідіостилі М. М. Коцюбинського: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — О., 2003. — 20 с.

7. Прокопчук Л. В. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2000. — 18 с.

8. Семененко Л. А. Ад'єктиви-морфостилеми категорії співвідносної інтенсивності ознаки у поетичному мовленні // Записки з українського мовознавства. — О.: Астропринт, 2003. — Вип. 13.

9. Семененко Л. А. Відсубстантивні okazіональні компаративні морфостилеми у поетичному мовленні // Записки з українського мовознавства. — О.: Астропринт, 2005. — Вип. 15.

10. Семененко Л. А. Лексико-граматичний клас ад'єктивів у поетичному мовленні (морфолого-семантичний, морфолого-словотвірний і структурний аспекти) // Записки з українського мовознавства. — О.: Астропринт, 2003. — Вип. 12.

11. Сэпир Э. Градуирование // Новое в зарубежной лингвистике. — М.: Прогресс, 1985. — Вип. XVI.

12. Шелякин М. А. О семантической структуре категории степеней сравнения прилагательных, ее частных значениях и морфологических формах // Ученые записки Тартуского государственного университета. Грамматические и лексико-семантические проблемы описания языка. Труды по русской и славянской филологии. — Тарту, 1983. — Вип. 651.